

SZILVAY GERGELY

A tényellenőrzés kritikája és a Lakmusz

The Critique of Fact-Checking and Lakmusz

Absztrakt

A tanulmány arra mutat rá, hogy míg a „tényellenőrzés” mint az újságírás külön ága legitim tevékenység, maga az elnevezés félrevezető, sőt, illegitim módon önfelhatalmazó. Ezt azzal támasztja alá, hogy bemutatja a műfajjal szemben a szakirodalomban felhozott episztemológiai problémákat: az ideológiai-politikai elfogultság elkerülhetetlenségét, a szelekciós problémát, az interpretáció elkerülhetetlenségét, a szakértők és tudósok megszólaltatásának elégtelenségét és végül a jövőpredikciót. Bemutatja, hogy ugyan a „tényellenőrök” interpretációs tere kisebb, mint az általános újságírásé, de ettől még sok állításuk és magyarázatuk könnyen kikezdhető. Végül a magyar tényellenőrző portál, a *Lakmusz.hu* gyakorlatán teszteli az öt episztemológiai problémát.

Kulcsszavak: média, sajtó, szólásszabadság, tényellenőrzés, választások, genderelmélet, orosz-ukrán háború

Abstract

The essay points out that while “fact-checking” as a genre of journalism is a legitimate activity, the notion itself is misleading and illegitimately self-empowering. The author supports this by presenting the epistemological problems raised against the genre in the literature: the inevitability of ideological-political bias; the problem of selection or thematization; the inevitability of interpretation; the inadequacy of the voice of experts and scientists; and the problem of future-prediction exercised by some fact-checking portals. The essay stresses that although “fact-checkers” have less room for interpretation than general journalism, many of their claims and explanations are still easily challenged. Finally the author tests these five epistemological problems through the Hungarian “fact-checking” portal Lakmusz.

Keywords: media, press, freedom of speech, elections, gender theory, Ukrainian-Russian war

Az utóbbi években egyre többet hallunk az újságírás új, különvált ágáról, a „tényellenőrzésről” (*fact-checking*). „A tényellenőrzés olyan gyakorlat, amely a nyilvánosságban megjelenő politikai állítások pontosságát értékeli”, elsősorban politikusok állításait.¹ Egy másik meghatározás szerint: „A tényellenőrzés a közéletben megjelent állítások igazságtartalmát értékeli. A cél felkutatni és közzétenni, hogy egy állítás hiteles vagy sem. Mindezt különféle információforrásokra alapozzák, úgymint a tudományos kutatásokra, szakértőkre és hivatalos statisztikákra.”²

A tényállítások ellenőrzése persze mindig is része volt az újságírásnak. De míg korábban a belső szerkesztőségi munka részét képezte, mint egy lap saját „minőségbiztosítása”, addig az előző években már külön médiaiparág lett, amely külső szereplők – főleg más politikusok, másodsorban pedig hagyományos médiatermékek – állításait vizsgálja. Az előző években a „tényellenőrzés” valóban külön médiaiparággá vált a „közösségi média” térnyerése és a rajta terjedő információk, valamint Donald Trump 2016-os győzelme és a Brexit miatt. Ezek ugyanis egyes feltételezések szerint annak jelei, hogy úgymond beléptünk az „igazság utáni” (*post truth*) korszakba. A 2010-es évek közepén világszerte jelentősen nőtt a tényellenőrzéssel foglalkozó intézmények száma.³

A tényellenőrzéssel foglalkozó szervezeteket a 2015-ben a Poynter Institute által létrehozott International Fact-Checking Network (IFCN) fogja egybe, amely alapelvekkel, etikai kódexszel és metodológiai útmutatóval is szolgál. A Poyntert és nyomában a hozzá szorosan kötődő PolitiFact tényellenőrző portált finanszírozási forrásai és társadalmi hálózata miatt baloldali politikai elfogultsággal vádolják.⁴

Az új trend hazánkat sem kerülte el, 2022 januárjában elindult a *Lakmusz* című magyar „tényellenőrző” portál. Az utóbbi évek trendjei és a *Lakmusz* egyéves működése jó alkalmat ad arra, hogy átgondoljuk a „tényellenőrzés” jelentését, lehetőségeit és korlátait.

Nieminen és Rapeli áttekintése szerint a tényellenőrzésre vonatkozó tudományos szakirodalom jelentős részt a tényellenőrzést mint hivatást, illetve a tevékenység „korrektív potenciálját” vizsgálja. Összefoglalójuk szerint a tényellenőrzés hatékonyságára vonatkozó eredmények ellentmon-

1 Nieminen–Rapeli 2018.

2 Nieminen–Sankari 2021.

3 Stencel 2017; Stencel–Luther 2021.

4 InfluenceWatch.

dásosak.⁵ Megjegyzik: vitatott, hogy a tényellenőrök következetesek-e állításaikban, és módszertanuk megbízható-e. Megállapítják azt is, hogy a szakirodalom az Egyesült Államokra koncentrál.⁶

Ugyanakkor a külső hatásmechanizmusok (az említett korrektív potenciál) mellett a tényellenőrzés belső hatékonyságát is érdemes vizsgálni, ami nem pusztán a tényellenőrző újságírók által alkalmazott szakmai módszerek megfelelő mivoltára vonatkozik, hanem a „tényellenőrzés” kifejezés sugallta episztemológiai alapállás és önkép kritikájára – azaz arra a kérdésre, hogy lehetséges-e „pusztán” tényeket vizsgálni elfogulatlan, objektív és semleges módon úgy, hogy az releváns és elégséges. Az alábbiakban a tényellenőrzés episztemológiai problémáit foglalom össze, azaz a „tényellenőrzés” kifejezés és önmegjelölés sugallta lehetőségek korlátait ismertetem, majd tesztelem a *Lakmusz* példáján.

1. Ténykérdés?

A tényellenőrzés problémaköre a valóság, az igazság, a tény és az alany egymással szorosan összefüggő, de nem azonos fogalmait öleli fel, a kérdés pedig a megismerhetőségük és a körülöttük kialakuló – vagy épp elmaradó – konszenzus; illetve a tény és magyarázat szétválasztása lehetséges mivoltának kérdése.

A modernitás hajnalán a filozófia episztemológiai fordulata (az immanentizmus felülkerekedése a realizmuson)⁷ elültette bennünk a kétely magvait, így a modern filozófia egyik fő témájává vált a megismerés lehetőségének kérdése. Ez az episztemológiai szkepticizmus a posztmodernig egyre fokozódott. Az újságíró, nem is beszélve a tényellenőről, sokféle episztemológiai álláspontot elfoglalhat a realizmus naiv változata és a radikális szkepszis között, de a valóság minimális megismerhetőségét vallania kell, ha komolyan veszi hivatását. Az újságírás ugyanakkor, mint azt Pablo Capilla megjegyzi, ennél a minimális ismeretelméleti felfogásnál sokkal többet ígér, hiszen a tényekben való hitre és az objektivitás vala-

5 Ezt alátámasztja: Graves 2016, III. rész; Vinhas–Bastos 2022.

6 Nieminen–Rapeli 2018.

7 Ripperger 2013, 53–64.

miféle ideájára épült,⁸ és az objektivitás ideájának erős védelmezője maradt.⁹ Az újságírással kapcsolatos episztemológiai problémákra főleg a tudományos világ reflektált,¹⁰ és jelentős irodalma gyűlt fel az évtizedek folyamán.¹¹

A legnehezebb ügy a „tényellenőrzés” szempontjából nyilvánvalóan kulcsfontosságú „tények” mibenlétének kérdése. A tény fogalma a *Stanford Encyclopedia* szócikke szerint egyszerre szemantikai, ontológiai, metafizikai, episztemológiai és elmefilozófiai kérdés.¹² Emellett fontos látnunk, hogy a tényellenőrzés elsősorban nem a vitathatatlan „kemény tényekre”¹³ koncentrál, hanem a társadalmi lét „intézményi tényeire”,¹⁴ ráadásul központi jelentőségű számára azok kontextusa is, azaz nemcsak az, hogy egy „ténykijelentés” önmagában és szó szerinti értelemben igaz-e, hanem hogy a maga kontextusában illeszkedik-e az igazság egészébe.¹⁵ Az általános közéleti újságírás ugyanis nyíltan és reflektáltan többet vállal a „puszta” tényellenőrzésnél; vállalja, hogy magyarázatai és véleményei, akármenyire megalapozottak és hihetőek (azaz többek pusztá szubjektív véleményénél), egyben vitathatóak és kikezdhetőek is. A „tényellenőrzés” kifejezés viszont azt sugallja, hogy művelői épp ezt kívánják elkerülni.

2. A tényellenőrzés episztemológiája

Az episztemológiai problémák folyamatosan kísértik a tényellenőrzés műfaját.¹⁶ Joseph E. Uscinski és Ryden W. Butler egy azóta a szakirodalomban klasszikussá vált, 2013-as cikkében több szempontból kritizálta a tényellenőrzés egyáltalábani lehetőségét.¹⁷ Először is rámutattak, hogy a tényellenőrök is szelektálnak (tematizálnak), azaz kiválasztják valamiképp, hogy

8 Capilla 2021.

9 Maras 2013.

10 Muñoz-Torres 2012.

11 Szakirodalmi áttekintés: Ekström–Westlund 2019.

12 <https://plato.stanford.edu/entries/facts/> (letöltve: 2023. március 3.).

13 Vintiadis–Mekios 2018.

14 Searle 1995.

15 Graves 2016, 4. fejezet.

16 Uo., 2. fejezet.

17 Uscinski–Butler 2013.

mit ellenőriznek, hiszen minden tényt vagy legalábbis minden politikus minden állítását emberileg lehetetlen ellenőrizni – márpedig ez volna az elfogulatlan és semleges gyakorlat.

Másodszor is szerintük a tényeket mindenki önkéntelenül is valamilyen szemlélet szerint rendezi. Mint fogalmaznak: „a tényellenőrzés inherensen politikai, mivel a bizonyíték kiválasztása és különálló tényekre osztása által az újságíró ugyanazt csinálja, amit az a politikus is csinál, akit épp ellenőriz”. A ténytudás állítások vizsgálatával a tényellenőr máris kontextualizál, márpedig „egy tény megfelelő kontextusa szinte mindig vitatható”, azaz „a valódi kontextus maga is vita kérdése”. Az is interpretáció, hogy egy-egy ügy kapcsán melyek a „vonatkozó tények”, és melyek nem.

Harmadszor rámutatnak, hogy ugyanez a helyzet a tények közti összefüggésekkel és a hatásmagyarázattal. A társadalomtudósoknak számos módszertani megoldásuk van ugyan az ilyen vizsgálatok kivételére, ám ezeket általában a tényellenőrök nem használják. Tegyük hozzá: azért nem, mert a tudósoknak van idejük saját módszertanaik alkalmazására, a tényellenőröknek azonban nincs. Azt is tegyük hozzá: a módszertanon túl a tudomány és a tényellenőrzés episztemológiai problémái ugyanazok. Persze a tényellenőrök megtehetik, hogy megkérdézik a tudósokat, ha az utóbbiak által már vizsgált tárgyról van szó. Csakhogy – jelzik a szerzők – a legtöbb kérdésben a tudósok és a szakértők közt is vita van, nincs tehát egy véglegesnek tekinthető tudományos álláspont,¹⁸ ráadásul a tudományos főáram is változik.¹⁹

Végül Uscinski és Butler azt is kifejti, hogy a jövőre vonatkozó jóslások, származzanak akár milyen, az adott témában jártas szakértőktől akár csoportosan is (azaz szakértők egy csoportja egyetért egy adott intézkedés hatásában), nem tények. Ezt a megállapítást azért teszik, mert több amerikai tényellenőrző portál foglalkozik ilyesfajta predikcióval.

Uscinskiék külön megemlítik a minőség és a tulajdonság „tényellenőrzésének” kérdésességét. (Mondható-e, hogy Barack Obama szocialista, és ki hivatott ezt eldönteni? Az amerikai szocialista párt vagy politológusok? Egyik csoport sem megkérdőjelezhetetlen szaktekintély a kérdésben.)

18 Lásd pl. Tetlock 2017. Lásd még például a Facebook tényellenőreinek esetét a Covidal kapcsolatos tudományos álláspontok kapcsán: Clarke 2021.

19 Kuhn 2000.

A két szerző arra jut: „A tényeknek egész világegyeteme van, amelyből a riporterek kiválasztanak egy maréknyit (mint reprezentatívát, jelentőset, sokatmondót). Ebből következően mindig lehet a tények másmilyen szelekciója mellett plauzibilisen érvelni, ahogy a másmilyen csoportosításuk, kontextualizálásuk vagy épp definiálásuk mellett is.”

A két szerző tanulmányában amerikai tényellenőrző portálok gyakorlatait kritizálja, és ezek kapcsán fogalmazza meg meglátásait, amelyek így tehát nem pusztán elméleti természetű problémák. Ugyanakkor Michelle E. Amazeen 2015-ben erős kritikával illette Joseph E. Uscinski és Ryden W. Butler tanulmányát, amellet érvelve, hogy valójában a legtöbb amerikai tényellenőrző portál jóval megbízhatóbb gyakorlatokat követ, mint amelyeket ők kiválasztottak, tehát egyedi példáik nem tekinthetők általánosnak.²⁰ Azt azonban Amazeen sem vitatja, hogy Uscinski és Butler felvetései érvényesek, amint erre viszontválaszában Uscinski is rámutat, hangsúlyozva, hogy senki nem tudja levetni világnézeti szemüvegét.²¹ Hozzátehetjük: ideológiamentes (semleges) világmagyarázat nem létezik;²² az amerikai újságírók többsége régóta liberális, ami erős hatással van a munkájukra is;²³ a tényellenőrzés számára fontos, „szakértőket” szolgáltató társadalomtudományokban pedig erős a liberális-baloldali politikai elfogultság.²⁴

Az ellenőrizendő állítások kiválasztására elméletileg lehetetlen „semleges” mechanizmust találni. Az egyetlen ilyen elképzelhető mechanizmus, az összes elhangzó állítás ellenőrzése, gyakorlatilag lehetetlen. A másik elképzelhető, valamiképp „semleges” mechanizmus, a véletlenszerű mintavétel az újságírás esetében érvénytelen. Mindkettőt lehetetlenné teszi az időfaktor, a relevancia fontossága, illetve az erőforrások hiánya, azaz az, hogy gyorsan, a fontosságot figyelembe véve kell döntenie és dolgoznia kevés tényellenőrnek. A PolitFact egyik szerkesztője 2016-ban el is magyarázta, hogy: „Nem ellenőrünk abszolút mindent, amit egy jelölt mond, hanem arra koncentrálunk, amire felfigyelünk mint szignifikáns, hírér-

20 Amazeen 2015. Lásd még: Graves–Amazeen 2019.

21 Uscinski 2015.

22 Freedon 2003.

23 Lichter, S. R.–Rothman–Lichter, L. 1986. Groseclose 2011.

24 Maranto et al. 2009; Williams 2016; Shields–Dunn 2016; Smith 2014; Inbar–Lammers 2012; Honeycutt–Jussim 2020; Molnár 2021; Maranto et al. 2022.

tékű vagy potenciálisan nagy hatású.”²⁵ Lucas Graves, a tényellenőrzést kutató tudós, aki maga is kipróbálta a műfajt, hozzáteszi: egy szerkesztő úgy magyarázta számára az „ellenőrizhető tény megtalálásának művészetét”, mint aminek folyamán mérlegeljük a hírértéket, a politikai jelentőséget, az olvasótábor érdeklődését, valamint törekszünk a méltányosságra és a kiegyensúlyozottságra.²⁶ Rapeli is hangsúlyozza, hogy a kiválasztásban jelentős szerepet játszik a hírérték, az érdekesség és a relevancia.²⁷

A sajtóban valóban ezek a szempontok azok, amelyek vezetnek az újságírókat akkor, amikor kiválasztják, hogy miről írnak. Ez a hétköznapi józan észre, valóságérzékre és szakmai tapasztalatra alapozott szempontrendszer indokolható és elfogadható, de nem „objektív” és „semleges”. Sőt: objektív és semleges kiválasztási szempontrendszert eleve lehetetlen gyártani. Az amerikai tényellenőröket például már tematizálásuk alapján is azzal gyanúsítják, hogy nagyrészt demokrata pártiak²⁸, ha viszont arra törekednek, hogy fele-fele arányban ellenőrizzenek állításokat mindkét nagy amerikai párt politikusaiknak a részéről, akkor azzal gyanúsítják őket, hogy „téves azonosságot” feltételeznek²⁹ – ha ugyanis több téves állítás hangzik el az egyik párt részéről, akkor hamis összbenyomást kelt a fele-fele megoszlás, és indokolt lehet többször szerepeltetni a többet „füllentő” párt képviselőit a tényellenőrző portálon, amennyiben van ilyen (ezt rendszerint a republikánusokra értik arrafelé).³⁰

Ami az interpretálást illeti: egyes kutatások szerint a tényellenőrök közötti egyetértés témáról témára változik.³¹ Más szerint a nyilvánvalóan igaz vagy téves állítások esetében egyetértenek, de ha egy állítás bonyolultabb vagy homályos, akkor már ez az egyetértés jóval kisebb, sőt, gyakran nem is ugyanazokat az állításokat ellenőrzik.³² Azaz gyakran a magyarázatokban sem értenek egyet.

A legtöbb tényellenőrző portál valószínűleg jól tudna érvelni saját gyakorlata mellett. A hétköznapi realitásérzék védhető epistemológiai és

25 Drobnic Holan 2015.

26 Graves 2016, 3. fejezet.

27 Rapeli–Nieminen–Mäkelä 2020.

28 Stencel 2015.

29 Krugman 2011.

30 Graves 2016, 7. fejezet.

31 Marietta–Barker–Bowser 2015.

32 Lim 2018.

módszertani alapként, de közel sem kikezdhetetlen. A magyarázatokba (kontextus, interpretáció) való belecsúszás elkerülhetetlen, ha az olvasók és a szakma számára releváns portált szeretnénk készíteni. A tényellenőrző újságírás sem mentes attól, hogy a „tényellenőrzés” időnként véleményközléssé válik.³³ A kontextualizálás és a magyarázat nem pusztán szubjektív vélemény, több annál, ám ettől még vitatható. Nem szükséges a szélsőséges ismeretelméleti szkepticizmus és relativizmus álláspontját elfoglalnunk ahhoz, hogy kritizáljuk a tényellenőrzők önképét. S ez akkor is így van, ha a tényellenőrzők interpretációs tere szűkebb, mint az általános közéleti újságírásé. A történész munkája sem attól érdekes, hogy tényeket halmoz fel, hanem attól, hogy milyen összefüggéseket talál, milyen „újszerű meglátásai” vannak.³⁴

Összefoglalva tehát, a szakirodalomban megjelenő episztemológiai kifogások a „tényellenőrzéssel” szemben a következők: ideológiai-politikai elfogultság; kiválasztás; interpretálás; a tudományhoz és a szakértőkhöz való illegitim fellebbezés; jóslás.

3. A tényellenőrzés mint külön szakma legitimitása

A tényellenőrzés az utóbbi években vált az újságíráson belül egyértelműen különálló alszakmává. A tényellenőr mint külön szakember legitimitása ugyanakkor könnyen kikezdhető, hiszen a tények ellenőrzése eleve feladata az újságíróknak. Sőt, nem csak nekik. Lényegében a tudósok, kutatók munkájának is része a tények ellenőrzése. Különösen érdemes kiemelni a történészszakmát, aminek hasonlatos szakmai dilemmái, módszertani problémái vannak, mint az újságíróknak, már ami a tények feltárását és értelmezését illeti.³⁵

Ezt a problémát a *Lakmusz* alapítói is érzékelhették, hiszen a portál *Rólunk* rovatában leszögezik, hogy újságírók dolgoznak náluk, és azt vizsgálják, milyen bizonyítékok vannak a nyilvánosság szereplőinek kijelentései mögött. Ez – mutatnak rá – „nem valamilyen különleges, korábban

33 Lásd pl. Riddell 2016.

34 Lásd: Trueman 2010.

35 Uo.

még sosem alkalmazott módszer, egy sor újság végez ilyen vagy ehhez hasonló munkát, a különbség talán annyi, hogy ez nálunk kiemelt terület. Ezt a tevékenységet mostanában sok helyen »fact-checkingnek«, »tényellenőrzésnek« nevezik, bár vitatható, hogy ez a szó írja-e le legjobban, amit csinálunk.”

Hogy többek közt miért vitatható, az kiderül a következő mondatokból:

„Pont emiatt esélyünk sincs minden fontos állítást ellenőrizni a nyilvánosságban, erre a világ összes újságírója sem lenne elég. Azt reméljük viszont, hogy rá tudunk mutatni olyan módszerekre, forrásokra, olyanfajta kritikus látásmódra, ami segíthet eligazodni olvasóinknak akkor is, amikor nem a Lakmuszt olvassák. Sokféle formátummal kísérletezünk. Vannak rövid és hosszú cikkeink, olvashattok nálunk interjút, elemzést, kutatást, hírcikket, módszertani összefoglalót, vannak élő videóink, podcastunk, szervezünk beszélgetéseket és képzéseket, szóval próbálunk sokszínű, érdekes és közszolgálati újságot csinálni.”

Nos, ezen műfajok jó része interpretáló műfaj.

A legfőbb probléma, hogy a „tényellenőr” pozíció szakmai autoritásigényt sugall: a „tényellenőr”, azt állítva, hogy ő kifejezetten tényeket (állításokat) ellenőriz, tehát erre specializálódott, akarva-akaratlanul a „sima” újságírók fölé helyezi magát. A „tényellenőrzés” a szakma csúcsa, művelője kompetensebbnek állítja be magát, ő „újságíróbb” az újságíróknál. Azaz a tényellenőrök a szakma „alkotmánybírósa”, hozzájuk lehet fellebbezni, de tőlük már nem.

Lehetséges, hogy a tényellenőrök jó része nem feltétlen gondol magára tudatosan így, akár a fent taglalt korlátokkal is tisztában van, de a kifejezés mégis ezt sugallja. Pedig egyébként azon túl, hogy ezt a szakmát műveli és erre szánja az idejét, valójában a tényellenőr is csak esendő ember. Ahogy a Cornell University professzorai, Stephen J. Ceci és Wendy M. Williams írják *A tényellenőrzés filozófiája* című esszejükben:

„Az újságírók és tényellenőrök emberi lények, akik ugyanúgy alanyai a pszichológiai torzításoknak, mint bárki más – és elemzéseiket, amelyeket »tényeknek« állítanak be, befolyásolja saját politikai és ideológiai értékrendjük, amelynek eredménye az, amit a pszicholó-

gusok szelektív érzékelésnek neveznek. [...] A kutatások alátámasztják, hogy a tényellenőrök személyes torzításai befolyással vannak arra, hogy mely állításokat elemzik, és hogy mennyire elkötelezettek a pontosság tekintetében.”³⁶

Vagy ahogy Uscinski fogalmaz: „A tényellenőrök egyszerűen azzal követelnek autoritást a tények felett, hogy »tényellenőrként« utalnak magukra.”³⁷

Mindehhez hozzávehetjük az internet és a demokrácia problémáját. Az internet hajnalán az ígélet az volt, hogy jelentősen demokratizálja majd a nyilvánosságot, és csökkenti, hacsak nem felszámolja a médiavilág problémáit (tulajdonosi koncentrációk, kapuőrszerepek, állami ellenőrzés stb.); ez a „digitális utópizmus” nem nyert igazolást.³⁸ Sőt: a tényellenőrzés mint külön műfaj megjelenése az elitizmus fokozásaként is értelmezhető, az olvasók feletti paternalizmusként (minthogy a „tényellenőrök” nem bíznak az olvasók, sőt, más újságírók tájékozódási képességeiben sem). Sőt mi több: Jacob Siegel mellett érvel oknyomozó esszéiben, hogy a tényellenőrzés és a dezinformáció elleni küzdelem álca, „az évszázad hoaxa”, ami kifejezetten demokráciaellenes és politikai érdekeket szolgál (legalábbis az amerikai kontextusban mindenképp).³⁹

Nem állítom, hogy illegitim kifejezetten a közéletben elhangzott állítások igazság- és valóságtartalma vizsgálatának szentelni egy lapot, szakportált indítani. De a mindenki más felett álló pozíciót és önképet, amit a „tényellenőr” kifejezés sugall, meglátásom szerint erős fenntartásokkal érdemes kezelni. Ugyan nem életszerű várakozás, hogy a „tényellenőr” kifejezés leváltható, mégis megállapíthatjuk: míg a magukat tényellenőrnek nevező újságírók és újságok tevékenysége legitim, az önelnevezésük – „tényellenőr” – a fent vázolt okokból illegitim.

A következőkben a 2022 elején indult magyar tényellenőrző portál, a *Lakmusz* gyakorlatát vizsgálom az említett öt szempont: a politikai-ideológiai elfogultság, a kiválasztás (szelekció, tematizálás), az interpretáció (összefüggések, kontextus), a tudományra való hivatkozás és a jövőpredikció

36 Ceci–Williams 2020.

37 Uscinski 2015.

38 Összefoglalóan lásd: Molnár 2014.

39 Siegel 2022; uő. 2023.

kérdései mentén, ezzel hazai példán demonstrálva a „tényellenőrzés” problémáit. Ennek során a portál indulásától a 2022. október 13-ig megjelent anyagait vizsgálom.

4. A Lakmusz és a politikai elfogultság

Mind a szelekció, mind az interpretáció kérdésénél releváns az esetlegesen kimutatható – vagy legalább jó okkal feltételezhető – politikai elfogultság, amivel, mint említettük, az amerikai tényellenőröket is megvádolták. A *Lakmusz* impresszumában feltüntetett nevek alapján a lap stábjá olyan munkatársakból áll, akik mind a közéletben baloldalinak tartott médiumoknál dolgoztak korábban, és amelyek közül több szorosan kötődik „anyamédi-umához”, a 444-hez.⁴⁰ A *Lakmusz* minden szerzőjének a politikai világnézete a jelek szerint határozottan baloldali (akárcsak tanácsadó testületének tagjaié⁴¹), ahogy az intézményi háttere is az. Ez persze nem végzetesen determináló tényező, de nem is jelentéktelen.

Izgalmas felvetés, hogy esetleg egy olyan tényellenőrző szerkesztőség, amely különféle meggyőződésű tagokból áll, megoldhatja-e az esetleges politikai elhajlás problémáját. A szakirodalom szerint kicsit segíthet rajta, de valójában nem. Ceci és Williams szerint ez részben azzal járhat, hogy az olvasók jobban informáltak lesznek, ugyanakkor elvezet egy „bizonytalan igazsághoz vezető végtelen regresszióhoz” is, ami még mindig jobb, mint az a meggyőződés, miszerint igazság nem is létezik; de igazán nem kínál megoldást.⁴²

5. A Lakmusz és a szelekció

Mielőtt azt mutatnánk be, miként csúszik át könnyen megkérdőjelezhető interpretációkba a *Lakmusz*, azelőtt nézzük meg, mire fordítja a figyelmét! Ezzel a fent idézett szerzők által vázolt szelekciós problémák meglétét tudjuk vizsgálni.

40 Lásd: <https://www.lakmusz.hu/impresszum/> (letöltve: 2023. március 3.).

41 Lásd: <https://www.lakmusz.hu/tanacsado-testulet-a-lakmusz-mellett/> (letöltve: 2023. március 3.).

42 Ceci–Williams 2020.

A portál indulásától 2022. október 13-ig 240 anyagot publikált, amiből négy angol nyelvű volt, egy pedig egy magáról szóló felmérés, és havonként megjelent egy-egy tevékenységösszegzés. A cikkeket csak néhány szempont alapján vizsgáltam meg, de lehetne sokkal többet is hozni.

A *Lakmusz* a jelzett dátumig 47 olyan cikket közölt, amelyekhez odakerült az „orosz–ukrán háború” címke. Ezek közül 13, valamint ezen túl még néhány eme címkével valamiért el nem látott cikk (5) – tehát összesen 18 – foglalkozott az orosz propaganda és dezinformáció kérdéskörével,⁴³ míg az ukránéval összesen csak egy, a háború legelejéről, ami sokkal rövidebben, de kitér az oroszokra is: *Mit olvassunk (és mit ne), ha érteni akarjuk, mi történik Ukrajnában?*⁴⁴ Eme cikkben megjegyzik, hogy a nyugati sajtó „erősen oroszellenes szemszögből közvetíti az eseményeket”, az ukrán féllel kapcsolatban meg főleg arra hívják fel a figyelmet, hogy az igyekszik megakadályozni az oroszok által terjesztett hamis híreket.⁴⁵ Egy másik cikkben ugyanakkor elismerik, hogy „mindkét oldal dezinformál”, illetve hogy „nemcsak az orosz, de az ukrán hivatalos kommunikációt sem lehet kritika nélkül kezelni. Az elsődleges cél sokszor nem a tényszerű tájékoztatás, hanem az ellenállás tüzelése, az ellenség demoralizálása és a közvélemény

43 A számoláskor a háborúzó felekre koncentráltam, s nem számoltam azokat a cikkeket, amelyek elsősorban a magyar médiavilágban terjedő vagy magyar politikusok által átvett háborús dezinformációról szólnak. Az összesen 18 cikk (kurzívval szedve azok, amelyekből hiányzik az „orosz–ukrán háború” címke): *Putyin 5 erős állítása Ukrajnáról*, 02. 23.; *Mit olvassunk (és mit ne), ha érteni akarjuk, mi történik Ukrajnában?* 02. 24.; *Ezekkel a hazugságokkal indult a háború*, 02. 25.; *Nincs bizonyíték arra, hogy népiertás zajlik Ukrajnában, hiába hivatkozik erre Putyin*, 02. 24.; *Hogyan tudod saját magad kinyomozni, ha egy videó orosz propagandaoldalról származik?*, 02. 28.; *Nincs írásos bizonyíték Putyin egyik legfőbb indokára, amely a háború kirobbantásához vezetett*, 02. 28.; *Klasszikus információs háború zajlik, de Putyin már csak a trollokra számíthat*, 03. 04.; *Mitikus hősök és túlzó statisztikák: hogy igazodjunk el a háborús hírek közt, miközben mindkét fél dezinformál?* 03. 09.; *„Ott tud igazán erős lenni az orosz dezinformáció, ahol a politikában támogatást nyer”*, 03. 11.; *Oroszbarát propagandisták már hamis tényellenőrzéseket is gyártanak*, 03. 18.; *Balti Elfek – Így harcol az interneten négyezer önkéntes a putyini propaganda ellen*, 04. 21.; *Neonáci kijevi rendőrfőnök és biofegyverek Ukrajnában – így cáfolható a putyini propaganda kedvenc állításai*, 05. 02.; *Irt csekkolhatod, melyik oldalak szoktak hamis híreket terjeszteni a háborúról*, 05. 13.; *Orosz dezinformációk tűnik az Azovsztalból menekülő fogságba esett kanadai biolabor-főnök sztorija*, 05. 19.; *Néhai orosz politikus javasolta ágyazott meg az álhírek, hogy Lengyelország Nyugat-Ukrajna megszállására készül*, 05. 23.; *„Nem tagadom a szimpátiámat Ukrajna iránt, de a munkámat tények alapján végzem”*, 06. 11.; *Telegram: többször letiltották, mégis a háború legnépszerűbb felülete lett a cenzúramentes üzenetküldő app*, 06. 22.; *Aki már Putyin előtt feldarabolta volna Ukrajnát*, 08. 25.

44 *Mit olvassunk (és mit ne), ha érteni akarjuk, mi történik Ukrajnában?* 02. 24.

45 „Mindeközben Ukrajna sem tétlen: folyamatosan igyekszik korlátozni az oroszbarát médiafelületek elérhetőségét, például tévécsatornák betiltásával. A hamis hírek terjedését próbálják fékezni például az orosz titkosszolgálatok által foglalkoztatott kiberbűnözők leleplezésével, akiknek az volt a feladatuk, hogy névtelen profilokon keresztül dezinformációkat terjesszenek az ország belső helyzetéről.” Diószegi-Horváth 2022.

szimpátiájának megnyerése.” Miközben leszögezik, hogy „az áldozattal érzett szimpátia nehezíti, hogy felismerjük az erről az oldalról érkező, nagyon gyakran az érzelmeinkre ható álhíreket”,⁴⁶ ők maguk mégis ezek után az orosz propaganda vizsgálatának szentelték energiájukat, szinte kizárólagosan. Érdekesség, hogy a 47 ide vágó cikkből további 25 magyar jobboldali politikusok háborús megszólalásait és a jobboldali magyar médiavilág háborús híradásait vizsgálja.

A *Lakmusz* ebben időszakban 58 cikkben vizsgálta magyar politikusok és a kormány kijelentéseit és kommunikációs megnyilvánulásait (beleértve szöveges mémeket stb.). Az 55 cikkből két, kampányhazugságokkal foglalkozó anyag ölelte fel az egész politikumot,⁴⁷ 39 foglalkozott kormánypárti állításokkal⁴⁸ és 17 ellenzékiekkel. A 39 kormánypártiból összesen

46 Neuberger Eszter 2022a.

47 Kampány idején bármit lehet hazudni? 03. 25.; Választási kampányban bármit lehet hazudni? 03. 25.

48 Nem igaz, hogy Márki-Zay ingyenes tram-traint ígért volna a hódmezővásárhelyieknek 1970. 01. 01. (!); A kormány ábráján ránézésre jobban nőtt a minimálbér, mint a valóságban, 12. 31.; Orbán túlzott, amikor azt mondta, sosem volt még ekkora migrációs nyomás alatt az Európai Unió, 01. 11.; Félvezető statisztikákkal harcol a Fidesz a nyugati „nemátalakító műtéték örülete” ellen, 01. 11.; Nagyot túloz Orbán Viktor grafikonja a munkavállalók számának növekedéséről, 01. 12.; Orbán Vikornak évek óta egy fillér megtakarítása sincs, apja eközben milliárdokat gyűjtött, 01. 31.; Nem vagyunk a növekvő foglalkoztatás szigete, ahogy azt Orbán beállítja, 02. 10.; „A kisbabáknak kedvük támadt megszületni” – többnyire jogosan büszkélkedik Orbán a javuló demográfiai adatokkal, 02. 12.; Csak néha túlzott Orbán, amikor a magyar gazdaság teljesítményéről beszélt korábbi évértékelőiben, 02. 12.; Egymillióval több dolgozó, brutális export, erőszakos migránsok – Orbán évértékelőjének 6 állítását ellenőriztük, 02. 12.; Csökkent a szegénység, de kitörni belőle sokkal nehezebb lett, 02. 16.; Bevándorlókkal riogatva járatnak le az ellenzéki jelöltet egy budapesti kerületben, 02. 17.; A régióban egyáltalán nem kiemelkedő, ahogy a magyar bérek nőttek 2009 óta, 02. 18.; Varga Judit szerint az EU semmivel nem támogatja a magyar határvédelmet. Valójában 45 milliárd forintot kaptunk, 03. 23.; A háború kirobbanása óta alig telt nap, hogy a „háborús baloldal” ne a békéért kiáltott volna, 03. 30.; Egész pályás letámadás: így posztolnak a fideszes politikusok a kampányhajrában, 03. 31.; Varga Juditnak nincs igaza: nem igaz, hogy soha nem szavaztak annyian egy irányba, mint az idei népszavazáson, 04. 20.; Kövér László fizetése sokat nőtt, nem úgy, mint a pedagógusoké, 05. 06.; Valóban az Európai Parlament laza vagyonnyilatkozati szabályzatát másolja Kocsis Máté törvényjavaslata, 06. 27.; Csak részben tehető felelőssé a háború a gigantikus mértékű inflációért, 07. 01.; Miniszterelnök-cseréről beszélt, lemondásra viszont nem szólított fel Orbán, amikor 300 forint felett járt az euró, 07. 11.; Ki nem támogatta a katát 10 évvel ezelőtt? 07. 12.; Nem igaz, hogy nem nő az adó a KATA-ról való váltással, 07. 15.; A katatörvény módosítása pont szembemegy azzal, amit a kormány az EU-nak ígért, 07. 19.; Rosszul tudja Tállai: bőven lehet a magyarnál kevesebbet adóztató államokat találni, 07. 20.; Túlzott Orbán, amikor a magyar határt ostromló migránsok százezreiről beszélt, 07. 22.; A kevert fajú népektől az orosz szankciókig – Orbán tuszványosi beszédének 6 állítását ellenőriztük, 07. 26.; Mikor a magyar visszavesz belőle, más kormányok épp felpörgetik a rezsitámogatásokat, 07. 27.; Migráció, gender, bűnözés: a magyar miniszterelnök mondott néhány nagyot a republikánusoknak, 08. 05.; A Fidesz elfelejtkezett a 2008-as gazdasági világválságról, 08. 10.; Nagyon alacsony a magyar rezsi a kormány ábráján, csakhogy több fontos dologt nem mutat, 08. 12.; Mi lesz most az erdőikkel?, 08. 17.; Senki, még az OMSZ sem tudja biztosra mondani, hogy 9 órával később lesz-e zivatar, 08. 23.; Orbán Balázs félreolvasa

ötöt szántak Orbán Viktor miniszterelnök érvértékelőjére. A 17, ellenzéki megállapításokkal foglalkozó anyagból kettő foglalkozik összehasonlító üggyel (népszavazás, közmédiás szereplés),⁴⁹ hat a Mi Hazánkkal (leginkább Dúró Dóra valamely kijelentésével),⁵⁰ egy a Jobbikéval (ez az egyetlenegy cikk a Jobbik címke alatt),⁵¹ négy pedig Márki-Zay Péter volt közös ellenzéki miniszterelnök-jelölt valamely megnyilvánulásával.⁵² Ha az ellenzék kettéválasztjuk önképük szerint jobboldali és baloldali szereplőkre, akkor a Mi Hazánkat, a Jobbikot és Márki-Zay Pétert az előbbi kategóriába kell sorolnunk, s akkor arra jutunk, hogy az első kategóriába tartozó politikusokkal 12 anyag foglalkozott, és önképe szerint baloldali politikustól, párttól származó állítást a *Lakmusz* indulásától 2022. október 13-ig összesen háromszor vizsgált, mindháromszor a DK részéről.⁵³

Három olyan cikk van, amely ambivalens besorolású, egyiket összehasonlító tematikája mellett Márki-Zayhoz is sorolhatnánk;⁵⁴ az egyik csak részben szól a Mi Hazánkról;⁵⁵ egy pedig Márki-Zay kijelentéséből indul ki,

az IMF-adatokat: nem igaz, hogy Magyarországon a legalacsonyabb a lakosságot sújtó infláció, 09. 20.; A rezsitámogatással dicsekedett Orbán, de közben azt is megmutatta, milyen keveset keresnek a magyarok, 09. 30.; Orbán szerint a brüsszeli bürokraták döntenek a szankciókról, de valójában a magyar kormány is rendre megszavazza azokat, 10. 07.; Jönnek az új EU-s szabályok a minimálbérré, de mi lesz a magyar fizetésekkel?, 10. 11.; Gulyás Gergely szerint Németországban nem sztrájkolhatnak a pedagógusok, ez részben igaz, 10. 12.; A sok autógyár miatt tűnünk high-tech nagyhatalomnak a rangsoron, amelyre Orbán utalhatott, 10. 13.

49 Nincs esély arra, hogy a választás napján tartsák meg az ellenzéki népszavazást, 01. 25.; Több mint egy órányi lehetőséget hagyott ki az ellenzék, hogy ingyen reklámozhassa magát a közmédiában, 04. 14.

50 Így álltak át a vírusszkeptikusok az orosz propagandára, 05. 11.; Putyin háborús propagandáját viszi magával a parlamentbe a Mi Hazánk, 05. 17.; Hiába állítja Dúró Dóra, az abortusz nem vezető halálozási ok, 08. 10.; Riasztó gyerekhalálozási adatokkal kelt oltásellenes hangulatot Dúró Dóra, 09. 14.; Rég kivezetett észak-macedón szabályozással turnézik a szívhangrendeletet ünneplő Dúró Dóra, 09. 21.; Egyáltalán nem újdonság, hogy a népszámlálás a lakásokról is gyűjt adatokat, 10. 10.

51 Jakab Péter úgy véli, megtalálta a Jobbik szavazóit, de valójában mégsem, 04. 28.

52 Orbán állítólagos grazi útjait sem Márki-Zay, sem az interneten keringő fotók nem tudják bizonyítani, 01/15.; Nem derül ki az ügyészségi iratokból, kormánytag volt-e Schadt gazdája, 02. 07.; Az elszűrt járványkezeléstől az angol királynőnél is gazdagabb gázszerelőig – Márki-Zay országértékelőjének 7 állítását ellenőriztük, 02. 22.; Orbánék szerint az ellenzék katonákat küldene Ukrajnába. Valójában a NATO-t követnék, amely inkább kimaradna a háborúból, 03. 03.

53 Hibás inflációs adatokkal bírálta Orbánt egy ellenzéki képviselő az azonnali kérdések órájában, 01. 11. (DK); A háború óta nem csak a forint gyengült, de a többi régiós valuta már kapaszkodik vissza, 07. 06. (DK); Nincs olyan utasítás a bölcsődék és óvodák fűtéséről, amit a DK polgármesterei épp meg akarnak tagadni, 09. 19.

54 Több mint egy órányi lehetőséget hagyott ki az ellenzék, hogy ingyen reklámozhassa magát a közmédiában, 04. 14.

55 Így álltak át a vírusszkeptikusok az orosz propagandára, 05. 11.

de kormánypárti állításokkal is foglalkozik, így oda is besorolhatnánk.⁵⁶ Ha ezeket másik csoportba vagy egyszerre két csoportba rendezzük, az nem változtat az összképen.

Számos szempontból lehetne még vizsgálni a *Lakmusz* témaválasztásait és szelekciós módszereit, részemről csak példaként szerettem volna felhozni ezt a két érdekességet. Nem állítom, hogy a számbeli aránytalanságok mindenképpen indokolhatatlanok, de a portál szerzői nem reflektáltak erre. Emellett pedig némi keresgéléssel könnyen érvelhetnénk amellett, hogy igenis indokolható módon lehetne többet foglalkozni az ukrán háborús propagandával vagy az ellenzék – főleg az önképe szerint baloldali ellenzék – kijelentéseivel. A *Lakmusz* érvelhetne persze azzal, hogy ezen tekintetekben „témahiánnyal” küzd (tehát hogy az általam bemutatott cikkarányok fedik a valóságot – ami persze vitatható), de nem teszi, így könnyen lehetne azzal is érvelni, hogy valójában a *Lakmusz* kizárólag baloldali meggyőződésű szerzőinek politikai elfogultsága tükröződik ezen arányokban. Jelen esetben azonban nem megyünk tovább a felvetéseknél.

A *Lakmusz*ról vett két példával azonban demonstráltuk, hogy milyen szelekciós nehézségeket mutat a „tényellenőrök” munkája, amelyek nemcsak valamiféle „világnézeti elfogultság” eredményei lehetnek, hanem attól függetlenül is elkerülhetetlenek.

6. Választási matematika: amikor az interpretáció szükséges

Másik fő megállapításunk az volt, hogy a tényeket nehéz – a legegyszerűbb eseteket leszámítva gyakran lehetetlen – interpretációmentesen ellenőrizni, főleg akkor, ha egy „tényállításnak” beállított állítás összetett – s ilyenkor maguk a különféle tényellenőrök sem szoktak egyetérteni. A *Lakmusz* több anyagban rákérdezett a Fidesz–KDNP korábbi és 2022-es parlamenti választásokon elért kétharmados többségének „valódiságára”. A *Lakmusz* szerint „az adatokból az látszik, hogy 2014-ben és 2018-ban a kétharmadhoz valójában közelebb volt azoknak a választópolgároknak az összessége, akik nem a Fideszt választották: vagy más pártra, vagy senkire sem sza-

⁵⁶ Orbánék szerint az ellenzék katonákat küldene Ukrajnába. Valójában a NATO-t követnék, amely inkább kimaradna a háborúból, 03. 03.

vaztak”.⁵⁷ 2022-vel kapcsolatban azt jegyzik meg, hogy „összességében továbbra is többen maradtak azok, akik vagy más pártra, vagy senkire sem szavaztak, azonban arányaiban többen szavaztak a Fideszre, mint a korábbi választásokon.”⁵⁸

Nem a *Lakmusz* választási matematikáját kívánom felülbírálni. A problémám épp az, hogy a *Lakmusz* pusztán azt számolja meg, hogy a választásokon leadott szavazatok kiadják-e a kétharmadot vagy sem. Az alábbiakban amellett fogok érvelni, hogy egyrészt a *Lakmusz* adatrendezése nem magától értetődő, és máris tetten érhető rejtett interpretáció vagy sugalmazás; másrészt amellett, hogy az ilyesfajta választási matematika mutatja igazán a tényellenőrzés műfajának korlátait, mivel a választási rendszerek kérdése nem egyszerűsíthető le pusztán a választási matematikára. A kontextus felvázolása nélküli, pusztán szavazatszámolás mögött ugyanis az a kimondatlan feltételezés húzódhat meg, és azt sugallhatja, hogy az egyetlen igazságos választási rendszer az, amiben minden párt parlamenti képviselőt mérete éppen akkora arányú, mint a választásokon elért (listás) szavazati aránya, és így a pusztán szavazatszámok vizsgálatával ki lehet mutatni, hogy a kétharmad „valóban” kétharmad-e. Azaz ezek szerint az egyetlen valóban igazságos választási rendszer az arányos rendszer – emellett persze lehet érvelni, de nem egy bevett álláspont.⁵⁹

Úgyszintén kritizálható eljárás az, hogy a *Lakmusz* az ábrázolásokon a parlamenti helyek megoszlását nem a leadott szavazatok megoszlásához hasonlítja, hanem a szavazati joggal rendelkező állampolgárok számához, azaz feltünteti a nem szavazók arányát is. Természetesen releváns, hogy mennyien nem szavaztak egy választáson – ám a győztes győzelme kibébitésének retorikai eszközeként felhozni a nem szavazók mennyiségét problémás eljárás.

A két adat képiesítésekor ezek illetően egymás alá tétele kétségbevonható módon növeli a különbséget a győztesek „valódi” támogatottsága és parlamenti arányszáma között – hiszen a parlamenti helyek elosztásakor semmilyen választási rendszerben, még a legarányosabban sem veszik figyelembe a nem szavazók arányát (ezzel az erővel akár a szavazójoggal nem

57 Zöldi 2022a.

58 Zöldi 2022b.

59 A választási rendszerekről lásd: Szoboszlai–Wiener 2016; Fábíán–Kovács 2002, 7–31; Herron–Pekkanen–Shugart 2017; Farrell 2011. Közép-európai választási rendszerek: Fábíán 2017.

rendelkezőket is beleszámolhatták volna, és akkor még nagyobb lenne a különbség). A *Lakmusz*, úgy tűnik, a Fidesz–KDNP győzelmeinek „valódi” mértékét kívánja így bemutatni, jelezve, hogy az mégsem olyan „hatalmas”, és hogy még sincs a kormánypártok mögött „akkora” társadalmi támogatottság. Tehát míg a teljes társadalomban való támogatottság szempontjából persze releváns a nem szavazók aránya, addig a parlamenti matematika szempontjából nem az, márpedig a *Lakmusz* ábrázolásaival összekeveri, „egymásra csúsztatja” a kettőt.

Emellett pedig nem értelmezi a győzelem mértékét választástörténetileg és nemzetközileg: nem mutatja be, hogy a korábbi magyar választásokhoz és a nemzetközi trendekhez képest a választási részvétel és a győzelmi arány valóban kiemelkedőnek tekinthető-e.⁶⁰ Az 1990-től számított magyar választástörténetben a részvételi arányok 56,3–70,5 százalék közt mozogtak, a 2014-es volt a második legalacsonyabb (1998 után), a 2018-as és a 2022-es választások viszont 70 százalék feletti részvételi arányukkal a dobogó második és harmadik helyét foglalják el (az első hely 2002-é).⁶¹ A győztesek arányszámát és a rájuk leadott voksokat 2006-ig nehezebb vizsgálni, addig ugyanis a választások után dőlt el, mely erőik kormánynak koalícióban. Mindenesetre a Fidesz–KDNP 2010-es és 2022-es győzelmi arányszáma, 2022-ben pedig a rá adott szavazatok száma is kiemelkedőnek tekinthető a magyar választástörténetben.⁶²

A globális átlagos részvételi arány 1940–1980 közt 76–78 százalék volt, ami a 90-es években 70-re, a 2010-es évekre 66 körülire esett vissza. Az európai átlag a nyolcvanas évekig valamivel 80 százalék felett volt, azóta Nyugat-Európában 10, Közép-Európában (az egykori szovjet blokkban) 20 százalékot – 80 százalék alatról 60 alá – esett az átlagos részvételi

60 A portál pusztán a Political Capital háromperces magyarázatát ágyazta be egyik cikkébe a választási rendszer működéséről, és a PC választási kisokosához utalja az olvasót ez ügyben.

61 1990: 65,11% (4 911 241 megjelent a 7 822 764 jogosultból); 1994: 68,92% (5 394 550 megjelent a 7 827 248 jogosultból); 1998: 56,3% (4 532 443 megjelent a 8 063 631 jogosultból); 2002: 70,5% (5 680 458 megjelent a 8 061 101 jogosultból); 2006: 67,83% (5 457 553 megjelent a 8 046 129 jogosultból); 2010: 64,38% (5 172 222 megjelent a 8 034 394 jogosultból); 2014: 61,84% (5 096 310 megjelent a 8 241 562 jogosultból); 2018: 70,22% (5 796 268 megjelent a 8 312 173 jogosultból); 2022: 5 448 020 megjelent a 7 759 337 jogosultból). Adatok forrása: Wikipédia. Magyar választási részvételi adatok táblázatba foglalva 1990–2014 közt: Körösényi 2015, 292.

62 Győztes pártlisták 1990 óta: 1990: MDF, 1 214 359 (24,73%); 1994: MSZP, 1 780 009 (33%); 1998: Fidesz, 1 263 563 (28,2%); 2002: MSZP, 2 361 983 (42,05%); 2006: MSZP: 2 336 705 (43,2%); 2010: Fidesz–KDNP, 2 706 292 (52,7%); 2014: Fidesz–KDNP, 2 264 780 (44,9%); 2018: Fidesz–KDNP, 2 824 551 (49,27%); 2022: Fidesz–KDNP, 3 060 706 (54,13%). Adatok forrása: Wikipédia.

arány.⁶³ Az OECD-átlag 65 százalék.⁶⁴ Az utolsó két magyar parlamenti választás részvételi arányszáma tehát az aktuális nyugat-európai átlagnál némivel rosszabb, a közép-európainál azonban határozottan jobb.⁶⁵

A *Lakmusz* nem helyezi kontextusba a kétharmad kérdését sem, pontosabban azt, hogy miért magasabb a győztes pártszövetség parlamenti jelenlétének aránya a listán kapott szavazatainak arányánál.⁶⁶ Azaz a portál nem fejt ki olvasói számára, mi az egyéni körzetek szerepe (ahogy a vesztes- és győzteskompenzációt sem ismerteti), és úgy tesz, mintha a listás szavazatok adnák ki a választás „valódi” eredményét. Azt sem említi, hogy 1989 óta a magyar választási rendszer mindig vegyes volt, sosem csak a listás szavazatok számítottak, és ilyen szempontból a rendszer mindig kedvezett a győztesnek (már ha volt egyértelmű győztes).⁶⁷ 1994-ben például az MSZP a voksok 33 százalékával a mandátumok 54 százalékát szerezte meg.⁶⁸ Igaz, a 2012-es választási reformig az egyéni körzetek győztesei kicsit kevesebb mint a felét adták a parlamentnek, 2014 óta azonban ők teszik ki a szűk többséget. Ezzel együtt is érdemes felidézni, hogy a Fidesz–KDNP 2010-ben, a régi választási rendszer szerint a listás szavazatok 52,7 százalékával nyerte el a parlamenti helyek 68 százalékát, azaz az „aránytalanság” nagyobb volt, mint 2022-ben (54,13 százalék a 68 százalékhoz). Ennek oka az volt, hogy a 176 egyéni körzetből a Fidesz–KDNP 2010-ben megnyert 173-at, azok 98,3 százalékát.

Az egyéni körzetekre szánt több figyelem két okból is elkélne. Egyrészt a demokrácia történetében előbb voltak egyéni körzetek, mint listák, hiszen eredetileg még pártok sem voltak, csak egyéni képviselők – a listákat találták ki arra, hogy a pártok megjelenése után a „győztes mindent visz” (*first pass the post, winner takes all*) típusú rendszerekben arányosabb képviseletet biztosítsanak a vesztesekre szavazó polgárok számára is. Tehát történetileg nézve nem az egyéni körzetek rendszere torzítja a listást, ha-

63 Solijonov 2016.

64 Nishizawa 2022.

65 World Population Review 2022. Magyar választói magatartás: Körösényi 2015, 279–306.

66 A 2022-es választások óta a Fidesz–KDNP-é a parlamenti helyek 68 százaléka, miközben „csak” a szavazatok 54,13 százalékát kapta meg; 2018–2022 közt a szavazatok 49,27 százalékával kontrollálta a parlament 67 százalékát; 2014–2018 közt 44,9 százalékkal volt övé a helyek úgyszintén 67 százaléka; és 2010-ben a szavazatok 52,7 százalékával kapta meg a parlamenti helyek 68 százalékát.

67 A régi és az új magyar választási rendszerről lásd: Körösényi 2015, 231–248.

68 Fábián–Kovács 2002, 15.

nem a listás korrigálja az egyéni körzetek eredményeit. Ha itthon is az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban érvényben lévő, csak egyéni körzetekből álló „győztes mindent visz” rendszer lenne érvényben, akkor a Fidesz–KDNP 2010-ben a parlamenti helyek 98,3, 2022-ben pedig a 86 százalékát kapta volna (mivel ekkor a 106 egyéni körzetből 87-ben nyert).

Természetesen összehasonlíthatnánk arányosabb választási rendszerekkel is a magyart, ahol kisebb lenne a Fidesz–KDNP parlamenti arányszáma. Ám fontos tudni – és ez a második ok –, hogy a választási rendszerek kialakításakor az arányos képviselő mellett szempont a kormányozhatóság is,⁶⁹ amely nem erőssége a tisztán arányos rendszereknek, mivel azok rendszerint koalíciókényszerrel járnak. Mindennél persze a választási rendszerek – többségi, arányosak és keverték – kérdésköre sokkal bonyolultabb, rengeteg árnyalattal,⁷⁰ de célunknak eleget tettünk azzal, hogy rámutattunk menderre.

A magyar választási rendszer és a „kétharmad” megértéséhez szükséges ismerni a történeti kontextust és az előzményeket, valamint más választási rendszereket.⁷¹ Ez egy olyan téma, ami kontextus, magyarázat, összehasonlítás és értelmezés nélkül nem is érthető meg a maga egészében, ezért önmagában a szavazatszámok pusztán „tényellenőrzése” félrevezető. A *Lakmusz* azonban mindezekről megfedekezett, pedig más ügyekben mégis kontextualizál és magyaráz. Utolsó elemzésünk egy ilyen területre vezet minket.

7. Politikai állításoktól a tudományos interpretációkig

A *Lakmusz* rögtön indulásakor azon törekvésében, hogy ellenőrizze egy magyar politikus állításának igazságtartalmát, könnyen kikezdhető tudományos elemzésbe fogott. A *Félrevezető statisztikákkal harcol a Fidesz a nyugati „nemátalakító műtétek örülete” ellen* című cikk⁷² Halász Jánosnak,

69 Uo., 14–16; Farrell 2011, 213–230.

70 Herron–Pekkanen–Shugart 2017, 1–40.

71 Lásd pl. Szilvay 2022a.

72 Neuberger 2022b.

a Fidesz-frakció szóvivőjének 2021. december 2-i videónyilatkozatát⁷³ volt hivatott ellenőrizni. A lead szerint a kormánypárt részéről „úgy állítanak be brit, svéd és spanyol adatokat, mintha ezekben az országokban gyerekek tömegeit operálnák ellenkező neművé. Ez félrevezető, a műtéteket nem is lehet kiskorúakon végezni.”

Neuberger cikkének egyik fő állítása az, hogy kiskorúakat nem lehet nemváltó műtetre küldeni a nyugati országokban, emellett pedig értelmezi a nemváltás fogalmát is, tájékoztatva az olvasókat arról, hogy a nemváltásnak a nyugati világban ma három fázisa van: a társadalmi, a jogi és az orvosi, de nem minden „transznemű” esik át az egész folyamaton. Végül kitér a pubertásblokkolók kérdésére és a transzneműek körében tapasztalható öngyilkossági arányokra is. Cikke túlmegy Halász „tényellenőrzésén”, és azt sugallja, hogy valójában a tranzíció mentálisan segít a „transzneműeken”, beleértve a nemi diszfóriában szenvedő kiskorúakat is, ami tudományosan erősen vitatható állítás.

Nem céлом, hogy „igazságot tegyek” Halász és Neuberger között.⁷⁴ Célmom inkább az, hogy feltárjak egy jelenséget, a tényellenőrzés egyik neuralgikus pontját. Így a Neuberger által hivatkozott tudományos adatokat és a szerző értelmezését kívánom elemezni, hogy bemutassam a tényellenőrzés egyik korlátját.

Való igaz, hogy kiskorúakat nem műtenek át sehol, de gyermekkorban elkezdődik a műtétet megelőző, ahhoz vezető folyamat, és a kevés eddigi adat azt mutatja, hogy akit erre rávesznek, az jó eséllyel benne marad.⁷⁵ Pedig a nemi diszfóriában szenvedő kisgyermek túlnyomó többsége, ha nem indítják el a „tranzíció” útján, magától kinövi azt,⁷⁶ aki pedig nem, annak is rendelkezésre áll hatékony terápia.⁷⁷ A társadalmi átmeneten át eső nemi diszfóriás gyermekek mentális állapota nem jobb a társadalmi átmeneten nem áteső társaiknál.⁷⁸

A *Lakmusz* kitér a transzneműek öngyilkossági rátáira is; nem állítja, hogy a kutatás gyermekekre vonatkozik, ám a kontextus ezt sugallja, mi-

73 Lásd: <https://www.youtube.com/watch?v=SnOAEQfoYY> (letöltve: 2023. március 3.).

74 Bővebben: Szilvay 2022b.

75 Zucker 2020; Steensma et al. 2013.

76 Zucker 2018; Ristori–Steensma 2016.

77 Clarke–Spiliadis 2019.

78 Wong et al. 2019.

közben a hivatkozott kutatás 18 éven felüliek körében készült.⁷⁹ Azt sem teszi hozzá, hogy valójában a jelenleg ismert adatok szerint nem magasabb a nemváltás előtt a nemi identitás zavarral szenvedők közt az öngyilkosság aránya, mint más mentális zavartól szenvedők körében,⁸⁰ és azt sem sikerült kimutatni, hogy a tranzíció javítana a helyzeten.⁸¹ Az operáció utáni tizedik évtől ráadásul hirtelen felugrik az öngyilkossági hajlammal küzdő transzneműek száma, az össznépeségi átlag 19-szeresére.⁸² Mindezen felül szigorú értelemben vett nemváltó műtét nem létezik.⁸³

Igaz, hogy szigorú értelemben végzett műtétet nem hajtanak végre kiskorúakon (még), de a „tranzíció” indokolatlanul elkezdődik kis korban, akár a pubertás előtt, beleértve durva orvosi beavatkozásokat (pubertásgátlás, hormonkezelés). A területen sok ideig sztenderdnek számító (Amerikában figyelmen kívül hagyott) „holland protokoll” készítői elleneztek a kiskorúak társadalmi átmenetét, ám ma már egyre több szakember tartja eme protokollt is túlságosan megengedőnek.⁸⁴

Az egész terület átpolitizált és vitás, nincs egy kiforrott „tudományos álláspont” vagy konszenzus. Az interpretációt nem lehet elkerülni, a legbecsületesebb pedig jelezni a különféle álláspontokat és bizonytalanságokat.

Végül megjegyzendő, hogy „jóslásra” (a jövő valószínű alakulására) vonatkozó, kifejezetten azzal foglalkozó anyagot a vizsgált időszakban nem találtam a *Lakmuszon*. A politikai elfogultságot még vizsgálni lehetne a finanszírozásán; a szelekciós és interpretációs problémákat pedig számos más cikkén is lehetne még demonstrálni.

8. Következtetések

Talán egyetérthetünk Colin Dickey-vel, aki a következőképp foglalta össze a tényellenőrzés lényegét és korlátait:

79 Scheim–Perez–Brumer–Bauer 2020.

80 Graaf et al. 2022.

81 AJP 2020.

82 Dhejne et al. 2011.

83 Szilvay 2021, 237–272.

84 De Vries–Cohen–Kettenis 2012; Biggs 2022; Szilvay 2023.

„A tényellenőrzés annyit tesz, hogy biztosítjuk az olvasókat, írókat, szerkesztőket arról, hogy nagyon vigyáztunk – még ha ez bizonyos szinten felszínes is. Egy tökéletesen ellenőrzött cikk, végső soron, még mindig lehet alapvetően téves a feltevéseiben és a következtéseiben. Végső soron a tények magukban nem képesek eljuttatni minket az igazsághoz. De a hitekkel és véleményekkel szemben a tények számszerűsíthetőek. Egyet lehet róluk érteni. Közösségi tulajdonban vannak. Ezért szeretjük őket.”⁸⁵

A fentiekben a tényellenőrzés episztemológiai problémáit jártuk körbe. Rámutatunk, hogy ezek miatt a „tényellenőrzést” mint szakmai pozíciót érdemes óvatosan kezelni. A *Lakmusz* példáján bemutattuk, hogy mindez az ő esetükben sincs másként.

A „tényellenőr” kifejezés sugalmazott autoritásigénye ugyanis sokkal többet ígér a lehetségesnél, és ezzel félrevezeti az olvasót. Egyrészt a korábbiakban jelzett episztemológiai problémák, másrészt az emberi esendőség, harmadrészt a jelző által kreált kiemelt pozíció, negyedszer pedig ama gyakorlati probléma miatt, hogy az olvasókat több érdekli, mint a „puszta tények”. Ezért míg a tényellenőrzőknek nevezett újságírók által végzett munka legitim, addig maga a „tényellenőr” elnevezés illegitim.

Irodalom

- AJP 2020: Correction to Bränström and Pachankis. *Am J Psychiatry*, 2020. augusztus 1. <https://ajp.psychiatryonline.org/doi/10.1176/appi.ajp.2020.1778correction> (letöltve: 2023. március 3.).
- Amazeen, Michelle A. 2015: Revisiting the epistemology of fact-checking. *Critical Review*, 2015 (27) 1. 1–22.
- Biggs, Michael 2022: The Dutch Protocol for Juvenile Transsexuals: Origins and Evidence. *J Sex Marital Ther.* 2022 (19). 1–21.
- Capilla, Pablo 2021: Post-Truth as a Mutation of Epistemology in Journalism. *Media and Communication*, 2021 (9) 1. 313–322.
- Ceci, Stephen J.–Williams, Wendy M. 2020: The Psychology of Fact-Checking. *Scientific American*, 2020. október 25. <https://www.scientificamerican.com/article/the-psychology-of-fact-checking1/> (letöltve: 2023. március 3.).

85 Dickey 2019.

- Clarke, Anna C.–Spiliadis, Anastassis 2019: 'Taking the lid off the box': The value of extended clinical assessment for adolescents presenting with gender identity difficulties. *Clin Child Psychol Psychiatry*, 2019 (24) 2. 338–352.
- Clarke, Laurie 2021: Covid-19: Who fact checks health and science on Facebook? *The BMJ*, 2021;373:n1170. <https://www.bmj.com/content/373/bmj.n1170> (letöltve: 2023. március 3.).
- De Vries, Annelou L. C.–Cohen-Kettenis, Peggy T. 2012: Clinical Management of Gender Dysphoria in Children and Adolescents: The Dutch Approach. *J Homosex*, 2012 (59) 3. 301–320.
- Dhejne, Cecilia et al. 2011: Long-Term Follow-Up of Transsexual Persons Undergoing Sex Reassignment Surgery: Cohort Study in Sweden. *PLoS One*, 2011 (6) 2. e16885.
- Dickey, Colin 2019: The Rise and Fall of Facts. *Columbia Journalism Review*, 2019. ősz. https://www.cjr.org/special_report/rise-and-fall-of-fact-checking.php (letöltve: 2023. március 3.).
- Diószegi-Horváth, Nóra 2022: Mit olvassunk (és mit ne), ha érteni akarjuk, mi történik Ukrajnában? *Lakmusz.hu*, 2022. február 24. <https://www.lakmusz.hu/mit-olvassunk-es-mit-ne-ha-erteni-akarjuk-mi-tortenik-ukrajnaban/> (letöltve: 2023. március 3.).
- Drobnic Holan, Angie 2015: All Politicians Lie. Some Lie More Than Others. *New York Times*, 2015. december 13. <https://www.nytimes.com/2015/12/13/opinion/campaign-stops/all-politicians-lie-some-lie-more-than-others.html> (letöltve: 2023. március 3.).
- Ekström, Mats–Westlund, Oscar 2019: Epistemology and Journalism. In Örnebring, Henrik (ed.): *The Oxford Encyclopedia of Journalism Studies*. Oxford, Oxford University Press.
- Fábián, György 2017: Választási rendszerek Közép-Európában. *Metszetek*, 2017 (6) 1. 26–50.
- Fábián, György–Kovács, László Imre 2002: *Parlamenti választások az Európai Unió országaiban (1945–2002)*. Budapest, Osiris.
- Farrell, David M. 2011: *Electoral Systems: A Comparative Introduction*. London, MacMillan International–Red Globe Press.
- Freeden, Michael 2003: *Ideology: A Very Short Introduction*. Oxford, Oxford University Press.
- Graaf, Nastasja M. de et al. 2022: Suicidality in clinic-referred transgender adolescents. *Eur Child Adolesc Psychiatry*, 2022 (31) 1. 67–83.
- Graves, Lucas 2016: *Deciding What's True: The Rise of Political Fact-Checking in American Journalism*. New York, Columbia University Press.
- Graves, Lucas–Amazeen, Michelle A. 2019: Fact-Checking as Idea and Practice in Journalism. In Nussbaum, Jon F. (ed.): *Oxford Research Encyclopedia of Communication*. Oxford, Oxford University Press.
- Groseclose, Tim 2011: *Left Turn: How Liberal Media Bias Distorts the American Mind*. New York, St. Martin's Press.
- Herron, Erik S.–Pekkanen, Robert J.–Shugart, Matthew S. 2017 (eds.): *The Oxford Handbook of Electoral Systems*. Oxford, Oxford University Press.
- Honeycutt, Nathan–Jussim, Lee 2020: A Model of Political Bias in Social Science Research. *Psychological Inquiry*, 2020 (31) 1. 73–85.
- Inbar, Yoel–Lammers, Joris 2012: Political Diversity in Social and Personality Psychology. *Perspectives on Psychological Science*, 2012 (7) 5. 496–503.
- InfluenceWatch: *Poynter Institute for Media Studies*. <https://www.influencewatch.org/non-profit/poynter-institute-for-media-studies/> (letöltve: 2023. március 3.).
- Körösi, András 2015 (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris.
- Krugman, Paul 2011: Politifact, R.I.P. *New York Times*, 2011. december 20. <https://archive.nytimes.com/krugman.blogs.nytimes.com/2011/12/20/politifact-r-i-p/> (letöltve: 2023. március 3.).

- Kuhn, Thomas 2000: *A tudományos forradalmak szerkezete* [The Structure of Scientific Revolutions]. Budapest, Osiris.
- Lichter, S. Robert–Rothman, Stanley–Lichter, Linda 1986: *The Media Elite: America's New Power-Brokers*. Bethesda (MA), Adler & Adler.
- Lim, Chloe 2018: Checking how fact-checkers check. *Research and Politics*, 2018 (5) 3. 1–7.
- Maranto, Robert et al. 2009 (eds.): *The Politically Correct University: Problems, Scope, and Reforms*. Washington, AEI Press.
- Maranto, Robert et al. 2022 (eds.): *Ideological and Political Bias in Psychology: Nature, Scope and Solutions*. New York, Springer.
- Maras, Steven 2013: *Objectivity in Journalism*. Cambridge, Polity Press.
- Marietta, Morgan–Barker, David–Bowser, Todd 2015: Fact-Checking Polarized Politics: Does The Fact-Check Industry Provide Consistent Guidance on Disputed Realities? *The Forum*, 2015 (13) 4. 577–596.
- Molnár, Attila Károly 2014: A digitális kór [The Digital Disease]. In Uő.: *A tanácskozó demokrácia és a megváltó csevegés*. Budapest, NKE Molnár Tamás Kutatóközpont. 115–203.
- Molnár, Attila Károly 2021: A zárt társadalom mai formája: jobb és bal az egyetemen. *Századvég*, 2021/1. 131–158.
- Muñoz-Torres, Juan Ramón 2012: Truth and Objectivity in Journalism. *Journalism Studies*, 2012 (13) 4. 566–582.
- Neuberger, Eszter 2022a: Mitikus hősök és túlzó statisztikák: hogyan igazodjunk el a háborús hírek közt, miközben mindkét fél dezinformál? *Lakmusz.hu*, 2022. március 9. <https://www.lakmusz.hu/mitikus-hosok-es-tulzo-statisztikak-hogy-igazodjunk-el-a-haborus-hirek-kozt-mikozben-mindket-fel-dezinformal/> (letöltve: 2023. március 3.).
- Neuberger, Eszter 2022b: Félrevezető statisztikákkal harcol a Fidesz a nyugati „nemátalakító műtéték örülete” ellen. *Lakmusz.hu*, 2022. január 11. <https://www.lakmusz.hu/felrevezeto-statisztikakkal-harcol-a-nematalakito-mutetek-orulete-ellen-a-fidesz/> (letöltve: 2023. március 3.).
- Nieminen, Sakari–Rapeli, Lauri 2018: Fighting Misperceptions and Doubting Journalists' Objectivity: A Review of Fact-checking Literature. *Political Studies Review*, 2018 (17) 3. 1–14.
- Nieminen, Sakari–Sankari, Valtteri 2021: Checking PolitiFact's Fact-Checks. *Journalism Studies*, 2021 (22) 3. 358–378.
- Nishizawa, Lyon 2022: How Does U.S. Voter Turnout Compare to the Rest of the World's? *Council of Foreign Relations*, 2022. augusztus 24. <https://www.cfr.org/in-brief/how-does-us-voter-turnout-compare-rest-worlds/> (letöltve: 2023. március 3.).
- Rapeli, Lauri–Nieminen, Sakari–Mäkelä, Marko M. 2020: Not just the facts: an index for measuring the information density of political communication. *Quality & Quantity*, 2020 (55) 2. 1–20.
- Riddell, Kelly 2016: Eight examples where 'fact-checking' became opinion journalism. *The Washington Times*, 2016. szeptember 26. [https://www.washingtontimes.com/news/2016/sep/26/eight-examples-where-fact-checking-became-opinion-/](https://www.washingtontimes.com/news/2016/sep/26/eight-examples-where-fact-checking-became-opinion/) (letöltve: 2023. március 3.).
- Ripperger, Chad 2013: *Topics on Tradition*. Denver (CO), Sensus Traditionis Press.
- Ristori, Jiska–Steensma, Thomas D. 2016: Gender dysphoria in childhood. *Int Rev Psychiatry*, 2016 (28) 1. 1–8.
- Scheim, Ayden I.–Perez-Brumer, Amaya G.–Bauer, Greta R. 2020: Gender-concordant identity documents and mental health among transgender adults in the USA: a cross-sectional study. *Lancet Pub Health*, 2020 (5) 4. e196–203.
- Searle, John R. 1995: *The Construction of Social Reality*. New York, Simon and Schuster.

- Shields, Jon A.–Dunn Sr., Joshua M. 2016: *Passing on the Right: Conservative Professors in the Progressive University*. Oxford, Oxford University Press.
- Siegel, Jacob 2022: Invasion of the Fact-Checkers. *Tablet Magazine*, 2022. március 22. <https://www.tabletmag.com/sections/news/articles/invasion-fact-checkers> (letöltve: 2023. március 3.).
- Siegel, Jacob 2023: A Guide to Understanding the Hoax of the Century. *Tablet Magazine*, 2023. március 29. <https://www.tabletmag.com/sections/news/articles/guide-understanding-hoax-century-thirteen-ways-looking-disinformation> (letöltve: 2023. április 14.).
- Smith, Christian 2014: *The Sacred Project of American Sociology*. Oxford, Oxford University Press.
- Solijonov, Abdurashid 2016: *Voter Turnout Trends around the World*. Stockholm, International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA).
- Steensma, Thomas D. et al. 2013: Factors Associated With Desistence and Persistence of Childhood Gender Dysphoria: A Quantitative Follow-Up Study. *J Am Acad Child Adolesc Psychiatry*, 2013 (52) 6. 582–590.
- Stencel, Mark 2015: 'Fact Check This': How U.S. politics adapts to media scrutiny. American Press Institute. <https://www.americanpressinstitute.org/fact-checking-project/fact-checking-research/u-s-politics-adapts-media-scrutiny/> (letöltve: 2023. március 3.).
- Stencel, Mark 2017: International fact-checking gains ground, Duke census finds. *Duke Reporters' Lab*, 2017. február 28. <https://reporterslab.org/international-fact-checking-gains-ground/> (letöltve: 2023. március 3.).
- Stencel, Mark–Luther, Joel 2021: Fact-checking census shows slower growth. *Duke Reporters' Lab*, 2021. június 2. <https://reporterslab.org/fact-checking-census-shows-slower-growth/> (letöltve: 2023. március 3.).
- Szilvay, Gergely 2021: *A gender-elmélet kritikája*. Budapest, Alapjogokért Központ, 2. kiadás, 237–272. [English edition: *A Critique of Gender Theory*, 2023.]
- Szilvay, Gergely 2022a: The Making of the "Orange Country": An Analysis of the Hungarian Electoral System. *The European Conservative*, 2022. augusztus 11. <https://europeanconservative.com/articles/essay/the-making-of-the-orange-country/> (letöltve: 2023. március 3.).
- Szilvay, Gergely 2022b: A gyermekek nemváltása és a tényellenőrök. *Mandiner*, 2022. január 14. https://mandiner.hu/cikk/20220114_a_gyermekek_nemvaltasa_es_a_tenyellenorok (letöltve: 2023. március 3.).
- Szilvay, Gergely 2023: Transzgender protokoll: épp szétesik a nemváltoztatás-pártiak hivatkozási alapja. *Mandiner*, 2023. január 27. https://mandiner.hu/cikk/20230127_transzgender_protokoll (letöltve: 2023. március 3.).
- Szoboszlai, György–Wiener, György 2016: *Választáspolitikológia*. Budapest, Napvilág.
- Tetlock, Philip E. 2017: *Expert Political Judgment*. Princeton, Princeton University Press.
- Trueman, Carl R. 2010: *Histories and Fallacies: Problems Faced in the Writing of History*. Crossway.
- Uscinski, Joseph E. 2015: The Epistemology of Fact Checking (Is Still Naïve): Rejoinder to Aamazeen. *Critical Review*, 2015 (27) 2. 243–252.
- Uscinski, Joseph E.–Butler, Ryden W. 2013: The Epistemology of Fact Checking. *Critical Review: A Journal of Politics and Society*, 2013 (25) 2. 162–180.
- Vinhas, Otávio–Bastos, Marco 2022: Misinformation: Eight Notes on Consensus Reality. *Journalism Studies*, 2022 (23) 4. 448–468.
- Vintiadis, Elly–Mekios, Constantinos 2018 (eds.): *Brute Facts*. Oxford, Oxford University Press.
- Williams, Joanna 2016: *Academic Freedom in an Age of Conformity*. London, Palgrave MacMillan.
- Wong, Wang I. et al. 2019: Childhood social gender transition and psychosocial well-being: A comparison to cisgender gender variant children. *Clin Pract Pediatr Psychol*, 2019 (7) 3. 241–253.

- World Population Review 2022: Voter Turnout by Country 2022. *World Population Review*, <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/voter-turnout-by-country> (letöltve: 2023. március 3.).
- Zöldi, Blanka 2022a: Valójában hány szavazatból jött össze eddig a Fidesz kétharmada? *Lakmusz.hu*, 2022. április 22. <https://www.lakmusz.hu/valojaban-hany-szavazatbol-jott-ossze-eddiga-fidesz-ketharmada/> (letöltve: 2023. március 3.).
- Zöldi, Blanka 2022b: 3 millió Fidesz-szavazó hozta össze a kényelmes kétharmadot. *Lakmusz.hu*, 2022. április 5. <https://www.lakmusz.hu/kevesebb-mint-3-millio-fidesz-szavazo-hozta-ossze-a-kenyelmes-ketharmadot/> (letöltve: 2023. március 3.).
- Zucker, Kenneth J. 2018: The Myth of Persistence: Response to “A critical commentary on follow-up studies and ‘desistance’ theories about transgender and gender non-conforming children” by Temple Newhook et al. (2018). *Int J Transgend*, 2018 (1), 2. 231–245.
- Zucker, Kenneth J. 2020: Debate: Different strokes for different folks. *Child Adolesc Ment Health*, 2020 (25) 1. 36–37.